

ԳՐԱԿԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՌՈՄԱՆԹԻՉՄ

Վերլուծում:

Ա) — Մեր ռոմանթիզմը պատմական է, բառին ետե ընդունելով հայոց պատմութեան պաշտամունքը: Մտքիս կ'այցելէ պատմագիտական բայց, ստեղծելով, նոյն ատեն, որոշ տարակոյս: Ֆրանսական և գերմանական ռոմանթիզմերուն մօտ ալ գէպի Միլին դար հետաքրքրութիւնը — պատմագիտական — չի նմանիր մերինին: Անոնք այդ ըրջանը իրենց պատմութիւնն ենրուն գիտութեան ձգտումներով կը խոսնէին զարկեն. աւելի յստակ, աւելի տաք տեսնելու, զգալու, աւելի հարազատը գտնելու փոյթով մը: Մենք, Նուազգ շարքէն Հայրուհին ունի կ'աւելցնէ մեր հայրենիքի գիտական, իրական մտատեսութիւն: Մենք կ'ապրինք մեր պատմութիւնը, մեր ներկայէն հալածական, ամօթահար: Նօր օտքը Բարին փորձ մըն է Միջնադարը ոգեկոչելու, ինչպէս է այդ փորձը Թորոս Լեւոնին: Հիւսիս, իր վէպը յօրինելու համար ուսումնասիրած է, որքան որ ընդունակ էր նման ծանր աշխատանքներու, տրամադրելի բոլոր աղբիւրները այդ մեծ եկեղեցիին կեանքին ու զայն յագեցնող զգացական ապրումներուն շուրջը որոնք բոլոր մայր-եկեղեցիները կը վերածեն ծանր աւազաններու, ուր կը թափին աղգերու ամենէն աղետական բխումները, ոսկիներ, աղամանդէն սկսեալ մինչև արիւնները մաւտադատի կոյսերուն ու երիտասարդներուն: Հիւսիսի վէպը նկարագրիներ, անձնաւորութիւններ, վրեժակներ ու տղամանիք սեւեռներու իրական իր պարտքէն աւելի, վերկարծես կը հետապնդէ պատմութեան ըստ պատմութիւնը, պատմութիւն ընելու աւագ ցանկութեան: Թորոս Լեւոնին կ'անդրադառնայ այդ ցանկութիւնը: Անոր ալ հետապնդածը գիտութեան վեր, անդին՝ կեանքն է իր ժողովուրդին, այսինքն պատմութիւնը ուրուն տարրերը եթէ մարդոց անունները կը յօրինեն, բայց որուն հոգին արարքներուն,

գէպերուն ներքը կը կազմաւորուի: Վարդան մը անուն մըն է անշուշտ, բայց չէ Վարդանաց պատերազմին խորհուրդը: Միշէլի քառասուն հատորները, պատմական ռոմանթիզմին այդ շքեղ յաղթանակը, կը միացնեն պատմականն ու պատմագիտականը: Իրապաշտ Ֆրոյդէնի Սալոմոն ումանթիք պատմականութեան գլուխ-գործոց մը, այսինքն՝ անցեալին իբր խորհուրդ ու իբր նիւթերէն կեանք — դուք հասկցէք ժողովուրդով մը ստեղծուած քաղաքակրթութեան բոլոր կերպարները, արհեստն ու արուեստները, շինութեանութիւնն ու վաճառականութիւնը եայլն — լրիւ, հարազատ, կենդանի վերարտադրութիւնը: Այդ ռոմանթիզմը, Եւրոպական առում, իրեն առաջնորդ ունի ահա այդ ձգտումը, զբաղանքութեան որքան հաստատ գիտութեան սպասարկելու և ասով՝ զգայնութիւն մը, բարեխառնութիւն մըն է. 1830ի Եւրոպական ծանր փառասիրութիւններէն ծագում առած: Չեմ լայնար Եւրոպական նին հանգամանօրէն ուսումնասիրութեան, կը գոհանամ զիտեղ տայրով որ պատմական վէպը, պատմութեան իմաստասիրութիւնը, պատմական հասցանք գիտութեան մը կազմակերպումը, աւելի կամ նուազ իրաւ ու փշուռ տարադէպեր նոյն ատեն, ծնունդ առած, հասակ նետած, նուաճումները ըրած կամ վաղատի մեռած են, Ալիշանի աղբերուն իսկ առջև, որպէսզի մենք արտօնուինք մերիններէն պահանջելու համապատասխան առաջարկութիւններ, արդիւնքներ: Կայ տակաւին գրական եւ իմաստասիրական խառնուրդը^(*), բոլոր քիչ մտածող ու շատ զգացող մարդոց փառասիրութիւնները գոհացնելու ընդունակ: Ի՞նչ ունէին, սակայն, Փրանսացիները գտնելը:

(*) Որ, մանաւանդ Փրանսացիներուն մօտ (Պալէքի գլոցը, Հիւսիս, Լամբլէ, իշխու աւար քանի մը յատկանշական վարպետներ) գրական ուրոյն սեռ մը կազմելու չափ յաւանութիւններ է ստացած և մեր նօրահաստատ գրականութեան վրայ զործադրած է առաջին չարաչուք աղգեցութիւնը, զառածելով մեր տաղանդները գէպի ցնորական փառասիրութիւններ: Իտերեցէք իմա — գէպի խմբակին, օրմէ տասնըւթեան պատանի մը, Միշա Ֆրանգ, զպոքի սեղաններէն կը վարէ մեր իմացական կեանքը: Գրական Փարնեք զբաղան և իմաստասիրական խառնուրդին առաջին նմանն է մեր մէջ:

1840-ին, այնքան մօտ առաջին կայսրու-
թեան (Նաբոլեոնի կայսրութիւնը) տապա-
լուէին անմիջապէս վերջը, ու մանեւանդ
իրենց այնքան՝ ընտանի, իր փոքրագոյն իսկ
նորութեանց մէջ այնքան ծանօթ գրական
երկու դարերուն (18 և 17-րդ դարերը) տը-
գիւնքներուն փոխակերպ փառքին դիմաց,
երբ կրկէս իջաւ ռոմանթիք շարժումը՝ ու
օղակներ բերաւ հեռու ինչպէս ժերմաւոր
անցեալները, կասկածի ձգեց մեծ որակ-
ուած դարերու գրական տառնաբանեանե-
րուն արժէքը: Պատահաբար՝ ամէն բան:
Մեծքը — Դարձեալ ամէն բան: Բայց
ֆրանսացի մը, կանխող դարու էկտերուն,
իր հայրենիքը սիրելու, անոյվ խանդավառ-
ուելու համար ամենէն ուշ պիտի մտածեր
գրականութեան, մանաւանդ գրական գրա-
րոցի մը որպիսին էր Ռոմանթիզմը: 1850-ին,
Պոլիս՝ խուլ ու խորունկ երկունքի մէջ էր
մեր ժողովուրդը: Կ'աւետէին իրեն թէ
գտնուած էին, դարերու փոշիէն, մեր պատ-
մութիւնը, մեր լեզու, մեր մշակոյթը ու
կը հրաւիրէին զինքը աստից պաշտամուն-
քին, վերանորոգման, լուսաւորման: Բայց
առաքելութիւնները դժուար կը պտղարե-
րին: Մեր ժողովուրդին հոգեկան ընկալ-
չութիւնը զուգահեռ չէ իր իմացական բն-
կալչութեան որ միշտ չէ հասած առաջինին
իրաւութեան, լայնքին: Ջանգուածը, ծալ-
պատկ՝ իր թմբիրին խորը, իր հացին տազ-
նապովը և իր փոքր վէճերուն հեշտանք-
ներովը տարուած, ժամը, անոր սենեկը
(որ Խորհրդարանն էր այդ համայնքներուն),
պատրիարքարանը, պատրիարքը, եպիսկո-
պոսը, գիւղապետը աւելի յետոյ քարժա-
պետը կը նկատէր բնական անդաստանները
իր հետաքրքրութեան: Աւելցուցէք բար-
քերը, Թուրքը, լրվանքները, բարձր դասա-
կարգին ապագայնացած հոգեվիճակը, կրօ-
նական բազմատեսակ պրոպագանտը (կա-
թոլիկ, բողոքական հերձուածները որոնք
անհուն սպառում կ'արժեն մեր հոգեկան
կորովը անօգուտ, ֆնասալար ձեռով մը մեզմէ
վատնելով), առեւտուրը, ու ասոր գաշտ նո-
րոգուող Թուրքիոյ մը հեռանկար կարելիու-
թիւնները: Եարժել այսպէս պայմաններէ
պրկուած զանգուածը, գայն կանչել իր ազ-
գութեան իմաստին, անոր տակ զգացումը
իր արժէքներուն, մանաւանդ՝ նոր օրերու
իր դերին (զոր կը հասկնային զարթոնքին

զոյգ թեքը, օւլկայով և խելով թուարա-
նութիւնը), չի նշանակեր միայն ընկերա-
կան, վերանորոգչական գործունէութիւն
մը: Դրականութիւնը մէկն էր այդ զար-
թօնքին ամենէն ազդեցիկ միջոցներէն: Ու
պատմութիւնը այդ ոգին կը պատկանէր
գերազանցապէս ոչ միայն մեր մէջ, այլև
օտարները գայն գործածեցին գրեթէ, մեր
նպատակներով: Անգլիական պատմական
վէպը միայն նկարագրող տեսիլքներու ապ-
րումները չունեցաւ իրեն առաջադրու-
թիւն երբ ոգեկոչեց հին Անգլիան, լիճե-
րու Սկոթլանդ, այլև ջրանց վերադառնել
կեանքը այդ դարերուն, մերձաւոր հարա-
դատութեամբ ու հոտանքի կորկառումով:
Յուսկիվ Հայրենեացը այդ պատմական 'հայ-
րենասիրութեան առաջին կերպարանն է
Հէքլիմանի, Դուրեանի, Պէշկիթալիանի
Թատերգութիւնները նոյն զգացումին տար-
բեր երեսները, լեթէ երբեք պահ մը ու-
ղենք մտնել Յովհան Միրզա վանադեցիի
Պոեմները, Թաղիադեանցի Վիպերը, ու-
րոնք տարբեր ձևերով կանչուած են նոյն
սպասին: Թէրզեանի և Նար-Պէշի ող-
բերգութիւնները ուրիշ աղբիւրէ մը չեն
բխիր: Ու պէտք կը զգամ հոս ձեր ուշա-
դրութեան յանձնելու ազգային երգերու ոս-
կեղարը, սանկ 1850-էն մինչև 1890: Գով-
կասէն օկիզը առնող կանխող դարու էկտե-
րուն, դարու մը վրայ գեռ իր թափը ան-
խախտ պահող: Դահլիշ հրատարակուած
Հայկական Լիակատար Երգարանը (1942)
միայն տպագրական — այսինքն առեւ-
տրական — ձեռնարկ մը չէ, այլ կաստ
մը թէ քնարական բանաստեղծութեան այդ
հոսանքը իր ակերը ունէր մեր ժողովուր-
դին շատ ներսերը: Նիւթէս գուրէ է այդ
երգին պարզած շրվափոխութիւնը: Ինչպէս
զբաղիւրդ անոր գրական կամ երաժշտական
արժանիքներով: Խղձամիտ որքան խելացի
մարդ մը այս մթերքին վրայ աւելցնելով
յեղափոխական, ինչպէս կոմիտասով ընդ-
հանրացած ժողովրդական ստեղծագործու-
թիւնը, պիտի հասներ գեղեցիկ արդիւնք-
ներու: Հոս, զիս հետաքրքրողը հոգեխառ-
նութիւնն է այդ երգերը յորինել մղուող-
ներուն, որ, իր կարգին զիս կ'առաջնորդէ
զանոնք պոետներն ու հոգեվիճակին: Ու
ռոմանթիզմը, մտքի վիճակ ըլլալէ առաջ
հոգիի վիճակ մըն է, բոլոր ժողովուրդեան

րուն մօտ։ Ու հայկական ռոմանթիզմը իր ամենէն սրտաշարժ կերպարանքները, ամենէն իրաւ ապրումները թերեւս գրած է այդ երգերուն մէջ։ Դիրք մը աչք չունի՝ երգը՝ թե՛։ Ու կը հետեւի եզրակացութիւնը՝ ի՞նչ փոյթ՝ այդ երգերուն ձևական յաճախ անկանգնելի հետեակութիւնը, մշակուած միտքէն մինչև պարզուկ աշուղին սրտէն փրթած ըլլալու արժանիքն ու զտրախտութիւնը — հարիւրաւորներ մասնակցած փնայդ երգերուն յօրինման —, էականը անոց թափանցումն է լայն խաւերէ։ Դարձեալ՝ ի՞նչ փոյթ անոց եղանակներուն մէջ անկնիք ձայնը, բիտ աղմուկը, ձգձգուն հետեակութիւնը (յաճախ օտար երգերէ փոխառիկ բառ ինչպէս էին), սարէն ձորէն մէկտեղուած բացազանչութիւններու ճարտարապետութիւնը։ Մեր խանդին, կիրքին, աճապարանքին մէջ ատեն իսկ չենք ունեւցած զանոց իբրև բառ ու ձայն մեր խորունկներէն քաղելու, ու փողոցէն, օտարէն, սրճարանէն պատրաստ կաղապարներ առնելով փակցուցած ենք անոց մարմինին։ Մեր ազգային քայլերդին եղանակը իտալական սրճարանէ մը կուգայ։ Մեր Հայրենիք թարգմանութիւն մըն է։ Բայց ատենք դատելու ժամանակը չունինք։ Ջարթօնքի շարժումներուն մէջ արագութիւնը, վազքը նկարագրի կը ստեղծեն։ Ինչ կ'արժէ տարի ըսածդ։ Աչքդ կը գոցես ու կը բանաս։ Ու ահա Սայիւրը, այսինքն ազգային սահմանադրութեան տարեդարձին համազգային տոնակատարութեան ամիսը, ինչպէս վարդին ու սոխակին, զեփուռին ու ալեակին մեղրալուսինները։ Այդ համահայկական տօնը իրական ուխտաւորութիւն մըն էր այդ Պոլիսին ուրկէ հանգիստօրէն կը տարածուէր հեռաւոր գաւառները մինչև։ ձառախառնութիւն։ Կը հասկնաք անշուշտ հեքն ու խողձը Միտան Չերազ պատանիին որ նախ տօնի օր մը կը բանայ սկիզբը իր հոհատողական սօսաբեղչին։ Ու նորէն ձեռով կը հասկնաք դարձեալ որպէսզի արի տրիբուններ, միծառազանգ երեսփոխաններ, քաջառու վարժապետներ, ամէն տարի հարկին տակն ըլլան նորութիւններ մատուցանելու մարտնչներու արեւցումին։ Բիւրե՛ր պողոսքած են այդ երգերը, ազգային հիւանդանոցի պարտէզներուն մէջ մինչ լաթեման, սրինքը, ջուրակը նազառան,

տաքը կը պուպուային ու ատենախօսը մաշերը հոգին, բռունցքները երկինքին կը կանչէր մեր պատմութեան հերոսները... Ուրեմն վէպ, թատրոն, բանաստեղծութիւն, երաժշտութիւն բոլորն ալ տրամադրութեան տակն են մեր ռոմանթիզմին, որուն ամենէն դիւրաւ սեւեռելի կերպարանքը այդ հայրենասիրական խանդն (*) է անհատիկ։ Ամբողջ գիրք մը անբաւական պիտի գար պատմական մեր ռոմանթիզմին հետ կապուած նկատողութիւնները սպառելու։ Լման երկու սերունդ (Ջարթօն-Ռոմանթիքներ և Դեպի Իրապատեմեր խումբը) գրագէտ որքան հմուտ, արեւմտահայերէ մէջ, ըրին իրենց լաւագոյնը, հայոց պատմութեան իրաւ զգայարանք մը, զգայնութիւն մը առանձնացնելու, սեւեռելու։ Սյուքան ընդարձակ ճիգ մը վերջ ի վերջոյ ինքզինքը կը պարտադրէ ինչպէս կ'այլապահարկ։ Թէ Վենետիկցիք, թէ Վիեննացիք կը հաւատան թէ գրած են հայոց պատմութիւնը։ Զըլլային Դուրեանի տաղարանը և

(*) Եւրոպական ժողովուրդներու մօտ ռոմանթիզմը ամենէն աւելի արգաստեր ազդեցութիւններ երեւան բերաւ պատմութեան քայլին վրայ։ Ժժ. Գարեգին Գեորգիան յաշուեալով, զբաւանդութեան համար, պատմութեան վերանորոգումն է։ Ու անոր սկիզբը կուգայ ռոմանթիզմէն։ Դեպքերու շարայարման կամ աստիճան վերադարձ ընդլայնումներու աւանդական կամ բոլորովին նոր եղանակին վրայ, որով կը գրուէր պատմութիւնը մինչև ռոմանթիզմ, կ'աւելնան, նոր այդ ոգին շնորհիւ, դարերու և ցեղերու զոյնը, ձայնը, տեսալարաւ հանգամանքներն, երբեմն՝ լայն չափով բարեբեռն մթերք, որ կը շանայ իր հրմտակարէն կանչուորէ՝ ձեռով, փայլով, կեռայով — զբեղն պայման մըն է Միլլէին ինչպէս Սենթ-Պէտլին համար —, երբեմն՝ ռոմանթիք վերապատմութիւններ, այնքան որ ռոմանթիք մէջ մնաց իրական վէպը, քանի որ պատմութիւնը վէպին վրայ իր առաւելութիւնը կը շահի կանգնէ ալ պաշտպանուած ըլլալու բարիքով մը։ Այս ամենն, ամսմամբ բաւելու չափ նիւտ եղաւ մեր, կ'ընդունին մեր Դարձեալ, եւրոպական ազգերու մօտ, անիկա ճիգ մըն է, նպատակ մը — պատմա-քննական ախտաբանութեան ընդմէջէն — տեսնելու նոր, ուրիշ իրողութիւններ, անբարեկեցիկ աւանդակին մինչև 1830։ Ժժ. Գարեգին սկիզբը կ'աւանդուի օրինակ վերջին մը, Պօլեւէի պատմական կառոյցներուն տարողութեան անհեթեթ պիտի ըլլար։

Տէչիկիթաշլէանի եղբերորդները, սխալ պիտի չլըկար թերեւս մեր ուսմանթիւղմը սահմանափակել պատմականցին ներսը: Եւրոպայի մէջ երանգ միայն եղող սա վիճակը մեր մէջ մեր ձգտումներուն լիուծութիւնը ունի իրենդ գերազոյն նպատակ: Կը հրաժարիմ կշիռը գործադրելէ, պատմական արդէնքին վրայ մեր ուսմանթիւքներուն: Թերեւս միամիտ ու հանճարեղ պատահին, Պ. Գուրեան, կը հաւատար թէ ծառայած է մեր պատմութեան ժողովրդականացման: Շրջելով վերագրումը կ'ըսենք. Գուրեան չըջանին հիմնական ճնշումին տակ, իր տաղանդը չէ վայացած վտանգելը աշխատանքներու վրայ որոնք «բարեօժ» պտղաբերունը կախում ունէր անտաղանդ ազդականքէ. — հմտութիւն, քափանցում, դասողութիւն, մասնատրիւն և ասոնցմէ վերջ միայն վիպող ուժ որ համազօր է կեանքի զգայարանքին: Աւելի քան ստոյգ է որ պատմականը մեր ուսմանթիւղմին սիրտակն ճորդ տալով հանդերձ, քիչ չէ փովդ բարիբարած է մեր զարթոնքը զոր պարտաւոր ենք ազատագրել վրան ծանրացող ծաղկեփունջներուն մոխիրէն ու արժեւորել իր հարագատ իմաստին մէջ, զայն յայտարարելով գրականութիւն, գրեթէ դուրս տարողութեամբ շարժում մը, յար և նման Ե. դարու մեր զարթոնքին, ասոր պէս գրականցի վրայ, համար, իբր թէ աշխատող, բայց խորքին մէջ բոլորովին տարբեր ցանկութեանց սպասարկու: Մենք գիրը գտանք ոչ թէ գրականութիւն ընելու առաջադրութեամբ, այլ Սուրբ Գիրք քաղմանելու հօր գինոյութեան մը մէջ: Դժուար չէ նոյնացնել այս երկու հիմնովին տարբեր ձգտումները: Այս սխալը գործադրուած է արդէն: Ու տասնըհինգ դարէ ի վեր մեր գրականութեան ոսկեդարը կը սիրենք յորջորջել չըջանին ուր գրական լլացը: Գոյութիւն իսկ չունի: Ժժ. դարուն մենք թատրոն կը գրենք՝ պատմութիւն ընելու ու պատմութիւն կը գրենք գրականութիւն ընելու: Կարուս վերան նպատակներով: Ե: դարուն մենք մեկնութիւններ կը փորագրենք մեր նորոգ կազմուած ամբողջան փորձելու, — կը հաւատանք թէ գրականութիւն կ'ընենք, Հեգնութիւն՝ որպէսզի այդ վարանքի, փորձի, երբեք ստեղծման զարդ մենք կ'ոչենք ոսկի ու արեւմտահայ գրականութեան ամենէն քիչ գրական չըր

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՀԱՄԱՄՈՒՐԱՊԻՒՆՈՒԹՅԱՆ ՕՐԻՆԱԳԻՐՔԸ

178 ա. Եթէ քրմուհի մը, նուիրագործուած կին մը, կամ արգելապահուած կին մը, որուն հայրը իրեն օժիտ մը նուիրած է, և կնքագիր մը խմբագրած է իրեն (օժիտին շուրջ), (Եթէ) կնքագրին մէջ, որ իրեն կնքագրած է չէ արձանագրած տայրն իր ժառանգութիւնը, աւոր որ իրեն հաճոյ ևը թուի և չէ ստւած իրեն բացարձակ ազատութիւն (ժառանգութենէն) օգտուելու. հայրը ճակատագրին երթալէն վերջ, իր դաշտը և իր պարտէզը, իր հրաբայրները պիտի առնեն և պիտի տան իրեն սննդեղէն, իւղ, և զգեստեղէն իր բաժնի արժէքին համաձայն, և իր սիրտը պիտի գոհացնեն:

178թ. եթէ իր եղբայրները սննդեղէն,
լուղ, և զգեստեղէն, չեն տուած իրեն, իր
բաժնի արժէքին համաձայն,

ԵՐԵՍՈՒՆՄԵԿԵՐՈՐԴ ՍԻՆԱԿ (ԽԱԿԱԿՈՂՄ 15)

և իր սիրտը չեն գոհացուցած, իր դաշտը

շանը մկրտեցնք մեծութեան տիտղոսներով, Մեր ռումանթիկմբ թէեւ պատմական հօգոտ ախորժականերով, այսուհանգերձ անբաւաւար բեղաւ ոչ միայն մեր պատմութիւնը գտնելու, այլև անոր մշակուոյ աճեցնելու նոր միթոտներով, նոր ոգիով: Հեշտ էք վրիպանքը բեռցնելու վիէննացիներուն, վեհետիկցիներուն, Պոլսեցիներուն վիզին: Արեւելահայիքը այս ռումանթիկմբ մին ամենէն առաւ զգացիլ պատմական վրիպանքը: 1900ին Ագոստի բիտաւսարդութեան մեր ռումանթիկմբ արեւելահայ պատմական ըզզայարանքին մէջ փարատած էր մեծ չափով, յամառելու համար վէպին ու քերթուածին մէջ: Արեւելահայ թատրոնը ռումանթիկմբ սպասարկող չափ վաղեմեցուկ նորոյթ մը ինչպէս: Սուրեն զահարմբ մը քաւ՝ որպէսզի բեմ վէլլէին Հէքիմեանի, Դուրևանի, Պէ.հիթայ,իւանի խաղերը:

Թ. ՕՇԱԿԱՆ

(Եւրոնկախէշի)